

ЗМІСТ ОСВІТИ В ГІМНАЗІЯХ ТА РЕАЛЬНИХ УЧИЛИЩАХ У ЦЕНТРАЛЬНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Оксана ФІЛОНЕНКО (Кіровоград)

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз типів середніх навчальних закладів і розкрито зміст освіти у гімназіях і реальних училищах центрального регіону України кінця ХІХ - початку ХХ ст.

В статье осуществлен историко-педагогический анализ типов средних учебных заведений, раскрыто содержание обучения в гимназиях и реальных училищах центрального региона Украины конца ХІХ – начале ХХ в.

Ключові слова: зміст освіти, гімназійна освіта, реальні училища, центральний регіон, навчально-виховний процес.

Освітні традиції, що склалися протягом тривалого часу, нині супроводяться докорінними змінами, і у зв'язку з цим актуалізується потреба переглянути минулий досвід. Не обхідність звернення до періоду кінця ХІХ - початку ХХ ст. зумовлена тим, що в центрі уваги на той час були питання про урізноманітнення типів навчальних закладів. Обсяг викладання навчальних предметів і розподіл їх за класами у гімназіях та реальних училищах визначалися навчальними планами Міністерства народної освіти. Численні реформування школи були спрямовані на поліпшення освіти й пристосування її до змін у суспільстві.

Ці обставини спонукають до опрацювання матеріалів з історії шкільництва в цілому по Україні і, зокрема, в окремих її регіонах, серед яких чільне місце у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття посідав центральний регіон України.

Досліджуваний період увійшов у сучасну історію України як час кардинальних змін в усьому суспільстві. У цей час відбувалися активні суспільні процеси, пов'язані з швидкими темпами розвитку промисловості, що, у свою чергу, викликало зміни в освіті: розширювалася мережа початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, з'являлися нові типи навчально-виховних закладів (реальні училища, професіоналізовані навчальні заклади), удосконалювалися зміст,

методи і форми роботи у них. На особливу увагу заслуговує досвід роботи середніх загальноосвітніх навчальних закладів, до яких належали гімназії, реальні та комерційні училища. Близько половини від загальної кількості середніх загальноосвітніх закладів регіону були приватними, що давало змогу їх керівникам впроваджувати свої власні методики і розробки у навчально-виховний процес. Накопичений досвід у роботі середніх загальноосвітніх закладів є корисним і цікавим, а неупереджене і критичне переосмислення їх роботи дасть можливість ефективніше впроваджувати у навчально-виховний процес нові технології у відроджених ліцях і гімназіях.

Освітні проблеми ХІХ – початку ХХ ст. завжди привертали до себе увагу науковців-педагогів. Серед дореволюційних видань заслуговують на увагу наукові праці І.Альопинцева, В.Григор'єва, С.Рождественського, Г.Фальборка М.Чехова, Є.Шмідта та ін. У цих працях питання організації навчально-виховного процесу, змісту навчання у практиці гімназійної освіти досліджувалося дещо розрізнено і безсистемно. Практично не розкрита специфіка розвитку гімназійної освіти в регіонах України, за винятком навчальних закладів, що працювали у великих губернських містах – Харкові, Києві, Одесі.

Праці дослідників радянської доби: (Ш.Ганеліна, Г.Жураківського, М.Заволоки, М.Константинова та ін.) – характеризуються загальноісторичним аспектом, який мав ідеологічне забарвлення. У цих працях наводяться загальні та фрагментарні дані про гімназійну освіту Російської імперії, але практично не досліджено особливості її розвитку в окремих регіонах.

На сучасному етапі над дослідженнями історії розвитку загальної освіти в Україні працюють: В.Галузинський, М.Євтух, С.Золотухіна, В.Курило, В.Майборода, І.Прокопенко, О.Сухомлинська, М.Ярмаченко та ін. Серед праць, в яких порушується питання специфіки становлення та розвитку змісту навчання, організації навчально-виховного процесу у гімназіях різних регіонів України, відзначимо дослідження О.Бабіної, В.Борисова, Т.Лутаєвої, І.Курляк, І.Петрюк, Л.Терських. Але у жодному з перелічених досліджень не йдеться про специфіку організації навчально-виховного процесу у гімназійних закладах центрального регіону України.

Мета даної статті – здійснити історико-педагогічний аналіз типів середніх навчальних закладів й розкрити зміст освіти в гімназіях і реальних училищах центрального регіону України кінця XIX - початку XX ст. та встановити соціальні та педагогічні умови, в яких здійснювався цей процес.

Аналіз літературних джерел показав, що проблеми гімназійної освіти хвилювали багатьох педагогів. За метою і характером усі дослідження можна згрупувати таким чином: дослідження істориків освіти і педагогіки дореволюційного періоду, наукові доробки вітчизняних освітян в еміграції, дослідження науковців радянських часів, наукові праці педагогів доби Української незалежності. У цих працях досліджуються фактори, що впливали на розвиток гімназійної освіти, соціально-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні та педагогічні умови становлення і розвитку загальної середньої освіти як в цілому в Україні, так і в окремих її регіонах; висвітлюється діяльність Міністерства народної освіти, освітні реформи та їх вплив на розвиток гімназійної освіти; аналізуються гімназійні Статuti (1804, 1828, 1864, 1871 pp.), що були законодавчими актами і регламентували діяльність різних типів гімназійних закладів (гімназіях, прогімназіях, реальних училищах); розкривається роль окремих осіб, які брали активну участь у цьому процесі; розкриваються питання навчально-методичної роботи у тогочасних загальноосвітніх закладах.

Провідною особливістю розвитку гімназійної освіти в Україні була тенденція пошуку нової моделі школи, що знаходило своє відображення в намаганнях уряду провести гімназійні реформи (1871 р., 1880 р., 1900 р., 1901 р., 1910 р., 1915 р.). Усі внесені на розгляд проекти реформи тією чи іншою мірою стосувалися перерозподілу дисциплін у навчальних планах, які або спрощувалися (латинь, грецька мова, Закон Божий), або доповнювалися (предмети природничо-біологічного циклу). Але в результаті аналізу

запропонованих проектів реформ, можна зробити висновок, що жоден з них не мав принципового характеру і за своєю сутністю не змінював класичного напрямку освіти.

Для визначення статусу гімназії велике значення мав “Статут” 1871 р., де назва “гімназія” була дана тільки класичним загальноосвітнім закладам. Установи з реальним курсом у 1872 р. перетворено в реальні училища. Класичні гімназії існували тільки в губернських містах. В основу роботи класичної школи було покладено принципи централізації керівництва та контролю освіти. Згідно з цим, у гімназіях уперше вводилися єдині державні програми з точним розподілом предметного матеріалу по класах та роках, створювалися загальні правила іспитів. Міністерство дивилося на нові програми, як на засіб збереження своєї політики в школі.

Існуюча класична система освіти виходила, перш за все, з інтересів пануючого ладу, де класицизм був засобом ізолювання молоді від політичних і національно-визвольних рухів у суспільстві.

Навчальний курс гімназій був багатопредметним, мав загалом гуманітарний напрямок, де головними предметами були латинь і грецька мова. Часто викладання, в гімназіях того періоду зводилося до граматичних вправ та зубріння, що дає право казати, що освіта мала рутинний і схоластичний характер. Мета освіти в гімназійних закладах була тісно пов'язана з метою виховання. Вважалося, що “порядунок молоді” у вивченні старих мов і вигнанні природознавства та “зайвих” предметів, які сприяють матеріалізму та нігілізму.

Гімназія фактично була елітарною школою і являла собою єдиний шлях до подальшого навчання в університеті. Учні, які закінчували реальні училища, не мали права вступати до вищих навчальних закладів, що фактично перекривало шлях середніх верств населення до вищої освіти.

Абстрагувавшись від динамічного характеру розвитку системи освіти взагалі і окремих освітніх закладів зокрема, розглянемо докладніше особливості навчально - виховного процесу у різних типах гімназійних закладів (гімназіях, прогімназіях, реальних училищах), які функціонували у центральному регіоні України у досліджуваній період на прикладі шкіл міста Єлисаветграда, який з 1865 року стає повітовим центром.

В дореволюційній Росії гімназії були чоловічі й жіночі. Програма жіночих гімназій в порівнянні з чоловічими, давала менший об'єм знань. В чоловічій класичній гімназії навчання тривало 8 років. Ті навчальні заклади, в яких

навчалися 4 або 6 років називалися прогімназіями.

З 1 липня 1879 року була відкрита Єлисаветградська головна класична гімназія заснована 8 вересня 1878 року з дозволу Державної ради за клопотанням міського самоврядування як чотирьох класна прогімназія. У 1881 році були відкриті 5 і 6 класи, а в 1885 році прогімназія була перетворена у повну 8 класну гімназію для дітей дворянства великої і середньої буржуазії. Рівень навчання в гімназії був досить високим. Гімназія відносилася до Одеського навчального округу і була підпорядкована Міністерству народної освіти. Контролював роботу гімназії попечитель Одеського навчального округу [2; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 1-9].

Приймали в гімназію дітей з 9 років, які успішно складали екзамени. Зараховували в той клас, який відповідав рівню їх підготовки. В гімназії вивчали: Закон Божий, російську, латинську, грецьку, французьку, німецьку мови, каліграфію, філософську пропедевтику, законоведення, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, фізику, кострографію(астрономію), історію, географію, малювання [2; Оп. 1; Спр. 3; Арк. 72].

Очолював гімназію директор, помічником його був в. о. інспектор з навчальної та виховної роботи. Призначення директора і викладачів залежало від попечителя навчального округу. Всі викладачі об'єднувалися в педагогічну раду, головою якої був директор. На педагогічній раді обговорювалися програми з кожного навчального предмету, розподілялись уроки між викладачами. Педагогічна рада перевіряла списки учнів, які вступали і вибували з гімназії, звільняла від плати за навчання і назначала стипендію, обговорювала питання поведінки і успішності гімназистів, допускала учнів 8-го класу і екстернів до випускних екзаменів, розглядала від учнів інших навчальних закладів прохання про допуск до спеціальних іспитів на присвоєння звання: учителя місцевого приходського училища, начальника народного училища, учителя сільського приходського училища, учителя повітових училищ.

Особам успішно склавшим іспити присвоювались певні звання. Приймала іспити екзаменаційна комісія в складі: в. о. інспектора гімназії, викладача предмету і асистента [2; Оп. 1; Спр. 25; Арк. 52-53].

Під керівництвом директора Єлисаветградської головної класичної гімназії збиралися директори всіх навчальних закладів міста для обговорення й прийняття єдиних покарань за порушення поведінки. Дані про

порушення поведінки гімназистів і покарання заносилися класним наставником у журнал.

Свою діяльність Єлисаветградська головна класична гімназія припинила у 1920 році на підставі постанови Народного комісаріату освіти УРСР від 4 липня 1920 року про створення єдиної семирічної трудової школи.

Одним із видів навчальних закладів у Царській Росії були реальні училища. Реальними училищами на той час вважалися середні навчальні заклади, що давали реальну освіту. З 1864 року в Україні існували 8 - класні реальні гімназії, які в 1872 році були перетворені в реальні училища.

В 60-роках XIX ст. приймається ряд реформ, спрямованих на поліпшення стану освіти та пристосування її до нових умов. Зокрема, в «Положенні про початкові народні училища» (1864 р.) зазначалося, що вони мають на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання. «Положення про початкові народні училища» передавало управління освітою губернським та повітовим предводителям дворянства, котрі головували в училищних радах, а також міністерським чиновникам – директорам та інспекторам народних училищ, які суворо контролювати навчально-виховний процес.

У звіті про стан народних училищ у Херсонській губернії подаються такі дані: «У 1895 році у введені Херсонських народних училищ було навчальних закладів 1432, у тому числі: а) безпосередньо підпорядкованих Народній освіті – 227; б) училищ, які знаходилися в підпорядкуванні училищних рад – 450; в) приватних — 130; г) хедерів – 625. Порівняно з минулим роком число учнів збільшилося в основному на 26 (не враховуючи хедерів, з якими збільшилося на 139). Крім того, в тому ж році в губернії було 539 училищ других відомств. Таким чином, усього в губернії було в 1895 році навчальних закладів 1971» [5, 237]. Для порівняння наводимо дані про школи за 1903 рік: «Всього було в губернії 1739, із них сільських – 1324, міських – 214, нерозподілених – 201».

У другій половині XIX століття в Єлисаветграді відкривається 6 народних училищ, де працювало 26 викладачів навчалось майже 1200 учнів. У цих училищах, крім предметів, місцевою владою вводяться сільськогосподарські курси.

15 жовтня 1867 році було засноване безкоштовне ремісничо-грамотного училища з метою підготовки грамотних і кваліфікованих робітників на приватні кошти за ініціативою викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М.Ф. Федоровського і дружин офіцерів училища – О. М. Рязанової та

ОІ. Некрасової. На той час в училищі працювало 12 вчителів, які навчали 180 учнів. Пізніше, в 1974 році Єлисаветградське товариство розповсюдження грамоти і ремесла взяло училище під опіку. Засновники училища мали право брати участь у засіданнях педагогічного комітету з правом голосу. Училище мало жіноче та чоловіче відділення. Навчання поділялося на теоретичне і практичне. Училище припинило свою діяльність після лютневої буржуазно-демократичної революції.

Основною метою училища було навчання дітей грамоті на рівні 2- класних народних училищ і навчання певному ремеслу. В ремісничо-грамотне училище приймалися хлопчики з 11 років, дівчатка з 8 років всіх станів (переважно це були діти міщан, селян і діти солдатів). Для прийому в 1 клас не вимагалось ніяких попередніх знань, при бажанні вступити в старші класи учні складали екзамени [4; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 12].

Починалися заняття з 1 вересня, закінчувалися 1 червня. Всього було 4 класи, а також підготовчі класи для старших і менших дітей. У підготовчих класах навчали читати і писати за звуковим методом. У першому класі вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику; у другому класі (крім вищезазначеного) географію; у третьому – російську мову, російську історію і геометрію. Всі учні займалися гімнастикою і церковним співом. Такі предмети, як географія, фізика, технологія металів і дерева, природознавство, відомості з законодавства вивчалися тільки в спеціальному чоловічому відділенні.

В училищі було два відділення чоловіче і жіноче. В чоловічому відділенні навчалися столярній, токарній справі, в жіночому відділенні вчили шити і в'язати. Навчання ремеслу починалося з 12 років. В 1886 році чоловічі та жіночі навчальні класи були об'єднані і теоретичний курс навчання проходив разом, окремо займалися лише в майстернях.

У 1898 році в училищі вже навчалось 206 осіб, з них 76 хлопчиків. Вводиться викладання креслення і малювання. Вимоги до рівня підготовки учнів, якості засвоєння знань і ремесел були високі. Так, у 1898 році із 141 учня залишено на другий рік 27 осіб. Оцінювали знання за п'ятибальною системою за чверть, а в кінці навчального року ставилася підсумкова оцінка [4; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 12-13].

З 13 січня 1905 року в Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі було знову відкрито спеціальне чоловіче відділення і при ньому навчальна майстерня. Основним завданням спеціального відділення

була підготовка керівників для навчальних ремісничих відділень, які відкривалися в селах для підняття матеріального добробуту населення [4; Оп. 1; Спр. 7; Арк. 24-25].

В спеціальне чоловіче відділення приймалися діти всіх станів з 12 до 14 років за екзаменами за програмою міських початкових народних училищ. Діти, які закінчили освітній курс у безкоштовному ремісничо-грамотному училищі, а також у міських початкових народних училищ, церковно-приходських школах і однокласних єврейських училищах приймалися в перший клас без екзаменів і при вступі складали лише конкурсний іспит з російської мови і арифметики на спільних засадах з вступниками, котрі отримали домашню початкову освіту.

Термін навчання був 5 років, з них 4 роки — заняття в навчальних класах і майстернях, а на п'ятому році проводилися лише практичні заняття. Протягом перших чотирьох років учні займалися від 8-ми годин ранку до 12-ти години в навчальних класах, а з 14-ої до 18-ої години займалися в майстернях училища. В навчальних класах викладали: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, історію, географію, механіку, фізику, технологію металів і дерева, природознавство, дітям давали початкові знання законодавства. Викладання навчальних предметів відбувалося відповідно до програм, складених виконавчим комітетом на отримання звання вчителя початкових училищ.

В навчальних майстернях дітей навчали столярному, токарному ремеслам, різьбі по дереву, слюсарно-ковальській справі.

Для кожного учня був обов'язковим вибір якогось ремесла. Викладання зазначених предметів відбувалося таким чином, щоб учні отримали можливість застосовувати їх на практиці за місцем проживання [4; Оп. 1; Спр. 7; Арк. 25].

Після закінчення повного п'ятирічного курсу згаданого відділення випускникам надавалася можливість скласти іспити на звання вчителя початкових училищ. Випускникам видавався відповідний атестат про закінчення загальноосвітнього і ремісничого відділення, а також грошова допомога на початкове облаштування із відсотків відрхувань від продажу учнівських виробів.

Здібні, але бідні учні за сприяння товариства зараховувалися до училища з повним утриманням за рахунок товариства або їм видавалась стипендія.

Для вирішення питань, що стосувалися навчальної частини була створена училищна рада, яка збиралася не менше ніж раз в місяць. Вона складала програми з предметів і

розподіляла вивчення предметів по класам, призначала перевідні та випускні екзамени, призначала нагороди кращим учням, складала щорічні звіти про результати навчання.

В училищі, як свідчать численні архівні документи, навчальний процес було поставлено досить добре, і училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладачів, цілеспрямованістю, демократичністю, було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й у всій Росії.

В 1870 році за сприяння Земства Єлисаветградського повіту і на основі складеного ним проекту, а також урахувавши необхідність у такому навчальному закладі, як для мешканців Єлисаветградського так і Олександрійського повітів було відкрито у м. Єлисаветграді «Земське чоловіче семикласне училище першого розряду». Датою організації училища може вважатися 01.07.1870 р., так як з цього часу почалися засідання педагогічної ради училища, а з 03.08.1870 року почалися вступні екзамени і лише 31.08.1870 р. було урочисте відкриття училища. Училище було приватним навчальним закладом і утримувалося за рахунок Земств. Спочатку в ньому було три перших класи. За сприяння Єлисаветградського Земства в 1878 році був прийнятий перший статут Єлисаветградського земського реального училища, згідно якого учні училища, закінчивши повний курс навчання, склавши іспити і отримавши атестати про закінчення училища, могли вступати у вищі спеціальні училища. Згідно статуту Єлисаветградське земське реальне училище знаходилося під опікою Одеського навчального округу, а з 20 жовтня 1882 року училищу були надані права урядових реальних училищ, підпорядкованих Міністерства народної освіти [3; Оп. 1; Спр. 3; Арк. 1-3].

В училищі навчалися діти всіх станів. На 1 січня 1893 року загальна кількість учнів у Єлисаветградському земському реальному училищі становила 264 особи, в 1894 — 266, в 1895 — 289, в 1896 — 291. У 1896 році за місцем проживання батьків учнів у м. Єлисаветграді та в його околицях в училищі навчалось 192 особи (66 %), Єлисаветградського повіту — 53 особи (18,2 %), других повітів Херсонської губернії — 16 (5,5%), інших губерній — 30 (10, 3 %). На основі вищезазначених даних можна зробити висновок, що училище користувалося попитом у населення й бажання отримати у ньому освіту було достатньо високим [3; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 8-9].

Курс навчання з окремих предметів цілком відповідав навчальним планам і приблизним програмам предметів, які викладалися в

реальних училищах підпорядкованих Міністерству народної освіти.

В 1 клас училища приймалися діти з 10 років, які вміли читати і писати російською мовою, знали основні молитви та основні арифметичні дії. У всі наступні класи приймалися учні, котрі мали відповідні знання.

В Єлисаветградському земському реальному училищі викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова з церковно-словянською та словесністю, історія, географія, чистописання, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія), хімія, фізика і космографія, анатомія, креслення, німецька та французька мови. До числа навчальних предметів належали також співи, малювання та гімнастика для бажаючих. Навчальний процес проходив протягом навчального року за виключенням вихідних і святкових днів, зимових (два тижні) і літніх (шість тижнів). У кожному класі навчалось не більше 40 учнів, а якщо виникала необхідність з дозволу повітового земства відкривалися паралельні класи. За бажанням батьків та за додаткову плату вихованці могли навчатися музиці й танцям. Випускникам училища також давалися початкові уявлення про державний устрій, основні закони імперії, головні цивільні та кримінальні закони. В реальному училищі були кабінет фізики, хімічна лабораторія, кабінет природничих наук, історико-географічний і археологічний музеї, бібліотека [3; Оп. 1; Спр. 1; Арк. 13].

При училищі існували вечірні класи малювання та креслення. Заняття в вечірніх класах відбувалися щодня, з 17 до 20 години були заняття з ліплення орнаментів із воску та глини, крім того у святкові та вихідні дні проводилися заняття з живопису. З 20-22 години відбувалися заняття в класах для креслення. Вечірні класи малювання та креслення користувалися попитом у населення, в 1895 році всіх учнів у класах було 104, з них учнів з Єлисаветградського земського реального училища — 15, з класичної гімназії — 8, з духовного училища — 2, учениць жіночої гімназії — 3, ремісників — 40, любителів — 36.

З 1874 р. на кошти училища була організована метеорологічна станція, мета якої була виявлення кліматичних особливостей місцевості та визначення коливань температури. Метеорологічна станція при земському реальному училищі видавала довідки приватним особам і різним підприємствам з необхідними їм метеорологічними спостереженнями. Керівниками станції були вчителі даного реального училища [3; Оп. 1; Спр. 13; Арк. 35].

В такому вигляді училище проіснувало до 1919 року. Згідно з Постановою єдиної трудової школи Наркому Освіти РРФРР від 30.10.1918 р.

і з встановлення радянської влади реальні училища були реорганізовані в єдині трудові школи.

Отже, соціально-економічні умови, науково-технічний прогрес були спонуками інтенсивного розвитку середньої освіти центрального регіону України. Однак, серед великої кількості гімназій і реальних училищ створених протягом означеного періоду у центральному регіоні України, до 1919 року не було жодної української, заборонялося викладання української мови, літератури, історії та географії України. Таке становище — наслідок русифікаторської політики самодержавства (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ Олександра II 1876 р., матеріали слідчої комісії у справі про «малоросійську» пропаганду 1875—1876 рр. циркуляри І.Делянова 1887 р., секретні постанови та розпорядження А.Ширінського-Шихматова,

П.Антоновича, Д.Толстого, проекти та пропозиції до законодавчих актів І.Васильчикова, Н.Аненкова, О.Безака тощо).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. — К.: Богданова А.М., 2008. — 406 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 59, Оп. 1. — Спр. 1, 3, 25.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 60, Оп. 1. — Спр. 1, 3, 13.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 61, Оп. 1. — Спр. 1, 7.
5. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865-1895 годы. Сост. Е. И. Борисов. — Елисаветград, 1895. — 247.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоненко Оксана Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження розвитку освіти й педагогічної думки в центральному регіоні України кінця XIX - XX століття.